

KAPITOLA V SKUPINOVÉ SCHÉMA

Dokonce emoce osamělé osoby jsou emoce, zaměřené na imaginárního diváka... Podobně myšlení je sociální funkcí, i když je to myšlení osamělé osoby.

Paul Schilder (1950)

Ve skutečnosti nemůžeme říci o žádném jedinci, ať už je jakkoli izolovaný v čase a prostoru, že je mimo skupinu nebo že po

strádá aktivní projevy skupinové psychologie.

Wilfred R. Bion

Jak jsme ukázali v kapitole II, je čím dál více zřejmé, že člověk je nejen tvor společenský, ale že se vyvinul jako člen malé společenské skupiny. Tak žil po celou dobu své existence a úspěch ve skupině byl tak důležitý, že evoluční tlak zdokonaloval jeho schopnosti soužití a komunikace včetně řeči a vytvořil z něho intuitivního psychologa, schopného „čtení myšlenek“. Skupina se stala tak důležitá, že nás neopouští, ani když jsme sami - v myšlenkách, fantaziích, denních a nočních snech.

Tvrdíme, že základní vlastností společenského života je schopnost rychle třídit lidi do následujících kategorií: člen vlastní skupiny - člen cizí skupiny; příbuzný - nikoli příbuzný; muž, žena, dítě; postavení nadřazeného - souřadného -podřazeného. Tyto kategorizace jsou tak důležité, že je pokládáme za evolučně zakotveny, i když jejich konečné použití vyžaduje, tak jako řeč, dlouhé učení. Například se soudí, že dialekt, těžko změnitelný po určitém věku, je legitimací kmenové příslušnosti.

Skupiny obsahují podobné role, jak si toho všimli sociální psychologové. Thibaut a Kelley (1959). Říkají:

*„Podobné role se vyskytují ve značně rozdílných skupinách. Například mentorská role, obvykle spojovaná s otcem v rodině, se také vztahuje k veliteli útvaru v armádě nebo k mistrovi v továrně. Asi existuje konečné množství rolí; jejich seznam by charakterizoval většinu nebo i všechny role ve všech skupinách.“

Naše psychoterapeutická zkušenost se shoduje s pozorováním Thibauta a Kelleyho. Nejen pacienti, ale lidé vůbec, se chovají podobně k lidem v stejných rolích, a to jim většinou pomáhá v společenském životě. Avšak někdy je to neadaptivní, neúspěšné, sebepodrávající a překvapuje nás nepoučitelnost. Přenos, který Freud popsál a použil jako terapeutický prostředek, je příkladem neadaptivní generalizace odolné poučení, kterou studoval původně jako přesun vztahu k rodičům na terapeuta. Ale psychoterapeutická komunita dává daleko širší možnost nejen sledovat přenos z rodičů na jiné osoby v roli autorit, jakými jsou spolupacienti ve funkci členů spolusprávy, ale také přenosy ze sourozenců stejně starých a mladších.

Z hlediska evoluční psychologie vidíme největší zásluhu Freuda, jež přetrvala v tom, že ve své technice přenosu kvazi-experimentálně ukázal, jak snadný je přesun citového zájmu z příbuzenské osoby na osobu nepříbuzenskou (viz též X-6, hypotézu metaselekce, FK, 1996). To patrně souvisí s vlastností lidí, neobvyklou u jiných primátů, že kombinují tvorbu stálých rodinných skupin s tvorbou větších skupin smíšených (tj. obsahující příbuzné a nepříbuzné), kdežto u jiných primátů je zdůrazněno jedno nebo druhé.

1. SCHÉMATA ROLÍ

Soudíme, že lidé nosí ve své mysli *schémata rolí*, a to vedle *schématu vlastní osobnosti* *schéma autorit*, nadřazených mužů a žen (nejdříve jako schéma otce, schéma matky), *schéma souřadných mužů a žen* (nejdříve schéma bratrů, schéma sester), schéma podřazených mužů a žen (nejdříve mladší sourozenci), a schéma intimních (erotických) partnerů. Používáme následující formu, v níž pacient vypočítá signifikantní osoby v různých rolích během celého života (obr. 4).

Obr. 4. Schematický obraz, který dáváme pacientům k vyplnění ve všech kategoriích.

Schéma nadřazených mužů (schéma otce): otec; učitel; nadřazený v zaměstnání; velitel v armádě; lékař; pro některé jedince jakýkoli muž v úředním postavení autority (policista, celník, atd.); v židovsko-křesťanské náboženské tradici a jiných náboženstvích Bůh nebo bohové.

Schéma nadřazených žen (schéma matky). matka; učitelka; lékařka; zdravotní sestra; nadřazená v práci; ženy v jiných funkcích, odpovídajících schématu nadřazených mužů; také náboženské postavy, jako Panna Marie, jiné svaté pro katolíky a bohyně v jiných náboženstvích.

Schéma souřadných osob (schéma bratra, schéma sestry). sourozenci; spolužáci; spolupracovníci; ostatní pacienti obojího pohlaví ve skupinové terapii; imaginární společníci v dětském věku.

Schéma podřazených osoba vlastní děti; mladší sourozenci; podřízení v práci; domácí zvířata (psi, kočky) a panenky, medvídek, loutky;

Schéma erotických partnerů: pro většinu osoby opačného pohlaví; pro menšinu osoby stejného nebo obojího pohlaví.

Schémata rolí jsme původně sestavili čistě empiricky. Prokázaly se jako nejužitečnější informace o osobnosti pacienta v psychoterapii, a vodítko k sestavení seznamu úkolů, co je na skupinovém schématu pacienta potřeba změnit. Avšak postupně se začal ukazovat jejich

teoretický význam. Schémata rolí jsou změř totožná s tříděním afektivních vztahů, které odvodil Harlow ze studia rhesus opic, jak popsáno v X-5. Schémata rolí jsou zřejmě zakotvena evolučně, jak bude patrné z kapitoly X. Tak třeba vztahy mezi podřízenými samci a alfašimpanzem jsou ritualizovány a připomínají chování dvořanů vůči císaři. Schémata rolí jsou též patrně empirickým jádrem toho, co Jung nazývá *archetypy*.

Ač schémata rolí mají zřejmě zděděný základ, jsou individuálně formovány našimi zkušenostmi.

Například pacient v terapii nikdy nemluvil o svém otci, alkoholikovi s násilnickým chováním. Zato mluvil často o svém nadřízeném, ke kterému se choval neobvykle pokorně. Přestože pociťoval, že s ním nadřízený jedná nespravedlivě a o samotě se tím trápil, nebyl schopný otevřeně protestovat. Pacientův strach z nadřízeného byl patrně přehnaný, ale jeho strach z otce byl velice dobře podložen: v pacientově dětství otec v opilosti zabil souseda. Nadřízený vycítil že pacient ho má nerad, a tak začal mít také nerad pacienta. Pravděpodobně k němu začal být právě tak nespravedlivý, jak to pacient od něj očekával (sebepotvrzující věštba). Pacient se choval k terapeutovi právě tak pokorně, jako se choval ke svému nadřízenému. Ale když konečně začal mluvit o svém otci a dětství, rozpoutalo to vztek na terapeuta hned po té hodině, kdy o otci mluvil, takže ani nemohl spát. S tímto vztekem jel na motorovém kole na příští setkání na Karlově náměstí v Praze a po cestě téměř najel na strážníka na pražské křižovatce a vyhrkl: „Promiňte, pane doktore!“ Další materiál přesvědčivě ukázal, že jeho schéma nadřazených mužů bylo silně ovlivněno jeho otce, a že jak nadřízený, terapeut i strážník patřili do téhož schématu.

Nová pacientka ve skupině reagovala pobouřeně na jakékoli gesto mužského terapeuta. Vyšlo najevo, že otec ji v pubertě pohlavně zneužil, proto od mužů neočekávala nic dobrého. Masku otcova schématu zavěsila nejen na každou postavu mužské autority, ale na všechny muže.

Schémata rolí se též projevují v našich snech. Vidáme v nich různé osoby, které mluví s námi a my mluvíme s nimi. Není to podivuhodné, jaké nevědomé tvořivé zdroje nám umožňují inscenovat naše sny, tak přesvědčivě a živě zalidněné přirozeně mluvícími a jednajícími postavami? Rovněž technika hraní rolí, popsaná v VI-3.3, dosvědčuje lidské nadání jako intuitivních psychologů, schopnost „číst myšlenky“ a vžívat se do rolí a být schopen je hrát. Naše denní sny a zlomky fantazií jsou rovněž lidské příběhy. I když je vidáme méně zřetelně, než ve snech nebo halucinacích, a naše konverzace s nimi jsou víc fragmentární, přece jsou tyto představy dostatečně živé, aby ovlivnily naše myšlení, emoce, a někdy i tělesné pochody, jako dýchání, srdeční rytmus, krevní tlak, a sexuální vzrušení.

2 FUNKCE SKUPINOVÉHO SCHÉMATU

Schémata rolí dohromady nazýváme *skupinové schéma*. Skupinové schéma má tři hlavní funkce: slouží jako *kognitivní mapa*; jako model, „*hřiště*“ pro *sociální výcvik* a jako *systém substitučních odměn a výloh*.

2.1 KOGNITIVNÍ MAPA

Skupinové schéma je *kognitivní mapou* skupin; napovídá nám, co očekávat, od lidí v různých rolích od první chvíle, kdy se s nimi setkáme. Pokud skupinové schéma dává věrohodné a pružné zobrazení reality, slouží jako vynikající pomocník. Ale je-li tendenčně předpojaté a nepružné, jedincova očekávání se často stanou sebenaplnujícími věštbami (self-fulfilling prophesies) podobně jako v uvedeném příkladu pacienta, který viděl svého

nadřazeného zkráceně. Představme si jiného muže, který sice měl podobného otce jako pacient

v našem příkladu, ale jehož schéma autorit připouští různé varianty: Ačkoli může mít sny, ve kterých si plete svého nadřazeného se svým otcem, tato záměna je sotva znatelná v jeho viditelném chování k nadřazenému. Jeho schéma otce je pružnější, a proto nevede k závažně chybným percepčním nadřazeného.

2.2 HŘIŠTĚ SOCIÁLNÍHO TRÉNINKU

Skupinové schéma je „hřiště sociálních vztahů“, co Freud nazýval „zkusmé jednání“ (Denken als probeweises Handeln), model ke zkoušení, nácviku a řešení problémů v sociálních vztazích. Jako dítě používá hraček k nácviku sociálních dovedností (mluví na ně, kárá a trestá je, přehrává s nimi různé role), právě tak používáme skupinové schéma a procházíme sekvencemi interakcí s imaginárními osobami. V představované interakci nám tyto imaginární osoby poskytují zpětnou vazbu, jež nás jakožto zkusmé jednání může směřovat k přiměřenému chování, ale jež může též utvrdit paranoidní osobu v bludu, v jakém nebezpečí se ocitá a co všechno zlé mu lidé provádějí. To jsou naše sebereakce, které jdou oklikou přes naše schémata rolí. Právě tak také prožíváme morální rozvažování a morální konflikt, jak záhy podrobněji vysvětlíme.

2.3 PARALELNÍ TRH SOCIÁLNÍ SMĚNY

Ve své třetí funkci nám skupinové schéma poskytuje systém substitučních odměn a výloh. Imaginární a anticipované odměny jsou také odměny, i když zvláštního charakteru. Všichni je potřebujeme; v obtížných situacích a obdobích kompenzují nedostatek jiných odměn, když třeba obtížný úkol nepřináší odměny bezprostředně v současnosti, když nedocházíme zaslouženého uznání, podle našeho názoru, a podobně. Tyto myšlené odměny stabilizují naše chování. Na základě osobních zkušeností z německého koncentračního tábora (FK) dokonce věřím, že za podmínek extrémní deprivace zdroje, čerpané ze skupinového schématu, mohou rozhodnout, zda lidé jsou schopni přežít či vzdát se. Šťastní jsou lidé, kteří za obtížných podmínek dokážou přidat k reálným odměnám odměny, pocházející ze skupinového schématu, a tak si zachovají duševní rovnou a optimismus.

Ale skupinové schéma také může být závažnou překážkou adaptace v životě. Může nabízet odměny, které by měl jedinec získávat od skutečných skupin, a takový člověk může zmeškat mnoho životních příležitostí. Nebo skupinové schéma může představovat anachronické normy, například sexuálních zákazů, formulovaných rodiči v dětství a stále ještě zastávaných v současném životě rodičovskými schématy. Jedinec může trpět chronickými morálními konflikty, např. když otcovské schéma tlačí k pokračování ve scestných morálních taktikách otce, které jsou v rozporu s etickými zásadami matčina schématu.

Již dříve jsme popsali skupinový život jako sociální směnu, mnohočetnou u odměn a nákladů. Ale tento popis musí mít značné mezery, pokud se omezíme na směny konkrétních odměn a nákladů mezi lidmi a nezahrneme se schématy rolí. Ty mohou odměňovat nebo trestat a vytvářet pocity sebeuspokojení nebo viny. Například dítě by mohlo dělat něco mimořádně příjemného a uspokojujícího, kdyby se nebálo, že otec se bude zlobit. Na druhé straně jsou lidé schopni obrovských obětí ve prospěch jiných a jejich osobní odměna pochází z jejich skupinového schématu. Hans Selye (1956), autor rozšířeného pojmu stresu, věří, že nic nepřispívá k lidskému štěstí a dokonce i tělesnému zdraví tak silně jako touha a schopnost dělat druhé šťastnými a získat si jejich vděk. Ale odměna nespočívá pouze ve vděčnosti skutečných lidí, ale také v uznání, pocházejícím od postav skupinového schématu. Napětí mezi pacientem a jeho rodičovským schématem obvykle vede k nepříjemným pocitům, depresím a strachům, i když už skuteční rodiče nejsou naživu. Zlepšení nebo aspoň vyrovnání vztahu s rodičovskými schématy je obvykle vedlejším účinkem úspěšné psychoterapie a přispívá k duševnímu a možná i k tělesnému zdraví.

3 PROCESY V SKUPINOVÉM SCHÉMATU

3.1 KOMPLEMENTACE A IDENTIFIKACE

Živá skupina a skupinové schéma, jež je její odraz, je systémem rolí. Tyto role jsou vzájemně vztažené, komplementární. Tak malý chlapec se učí své roli syna vůči otci a matce, jeho role je *komplementární* vůči jejich rolím. Kromě toho se učí také vžívat se do jejich rolí, a to mu pomůže předvídat jejich chování a rozumět jim, co od něho chtějí.

Ale vžívání se do komplementárních rolí je též příprava pro budoucnost. Chlapec hraje komplementární roli syna k roli otce, ale postupně náznakově jeho roli *přebírá*, s ním se *identifikuje*, což je často patrné v tom, že jej napodobuje, *imituje*. Obvykle se identifikuje více se svým otcem než se svou matkou a v této identifikaci jej podporuje společnost. Společnost připravuje své členy pro jejich budoucí role tím, že nabízí modely k identifikaci a nácvik v hraní rolí, jež se uskutečňuje s hračkami, dětskými přáteli a domácími zvířaty. Asi mnozí z nás zažijí překvapení, když se přistihnou, že užívají výrazů a reakcí vůči svým dětem podobné těm, které používali rodiče. A možná že občas jako psychoterapeuti objevíme, že imitujeme naše učitele-terapeuty, dokonce i po létech své vlastní praxe.

V životě je všeobecně užitečné být schopen se vžívat, náznakově přebírat komplementární roli. Začátečník šachista myslí jen na své tahy, ale dobrý šachista se vžívá do role svého protivníka několik tahů dopředu, bere v duchu jeho roli (role-taking, G. H. Mead), identifikuje se s ním, aby mohl předpovídat, co protivník bude dělat. Jde-li o pozitivní city, budeme rozlišovat vůči osobě v komplementární roli *cítění s ní* či *sympatii*, a naproti tomu identifikaci s ní, *vcítění s ní* či *empatii* (slovo „empathy“ vytvořil v angličtině E. B. Titchener 1909, jako překlad německého Einfühlung - vcítění).

Komplementování a identifikování je nám mnohem snazší ve fantazii než ve skutečných vztazích, můžeme cestovat od jednoho schématu role k druhému i k jejich komplementům. A poněvadž zdravé vztahy jsou základem vyrovnanosti a duševního zdraví, dobrá schopnost sympatie i empatie jsou jedny z vlastností potřebné k duševnímu zdraví. Psychodrama ukazuje, jak překvapivě rozsáhlé jsou naše schopnosti obojího, když jsme k tomu motivováni a je nám dána tvořivá příležitost.

3.2 PŘENOS

Freud původně mluvil o „přenosu“ (Übertragung - transference), když pacient připisuje vlastnosti terapeutovi, jež měl podle něho rodič nebo jiná signifikantní osoba raného dětství. Později byl význam pojmu rozšířen: přenos je nepatřičné opakování předcházejících - skutečných nebo fantazijních - interpersonálních zkušeností v současném vztahu (Schafer, 1967). Řečeno jinak, jde o nepatřičnou generalizaci, zejména uvnitř jednoho a téhož schématu role. Jedinec přenáší ze svého otce chování (nepatřičně, sebepodrávujícím způsobem) na mužské představené v zaměstnání, ale ne nutně na ženské představené.

Samozřejmě, generalizace sama je důležitým mechanismem učení, operující již v podmíněných reflexech. Ty jsou hrubým statistickým zařízením, které v přírodě pomáhá vylučovat náhodné souvislosti a zpevňovat kauzální souvislosti. Přenos představuje přijetí mylné hypotézy: extrapolaci z malého vzorku (jednoho případu, otce) na celou populaci mužských autorit. Je žádoucí, aby se mluvilo o přenosu jen tehdy, kdy se řekne, z koho na koho se přenos udál (a ne bezmyšlenkovitě „ona má na něho přenos“).

Vývoj přenosu se dá nejlépe studovat v klasické psychoanalytické terapii. Pacient leží na pohovce a nevidí na terapeuta a tak má minimální sociální zpětnou vazbu, terapeut je mimo zorné pole a jen málokdy reaguje, a tak pacient používá svá schémata rolí - nejčastěji schéma otce nebo matky - a vytváří imaginárně pozitivní zpětnou vazbu, kdy si stále více a

více potvrzuje nesprávný obraz o terapeutovi ve směru svých maladaptivních předpokladů. Připisuje terapeutovi obecné vlastnosti svého schématu role, mužských autorit. Tento nesoulad s realitou je tak nápadný, že jej dříve nebo později terapeut může pacientovi demonstrovat, což pacient nepřijímá bez odporu. Pociťuje-li pacient, že terapeut byl při jednom sezení rozzlobený a v následujícím naopak přátelský, zatímco terapeut v obou sezeních ani nepromluvil a je si jist, že jeho neverbální chování nic takového nemohlo prozrazovat, poukazuje to na pacientovo zkreslené vnímání a výklad skutečnosti, což se dá pacientovi demonstrovat tím spíše, že zpravidla toto chybné vnímání zapadá do myšlenek a nálady, které pacienta právě ovládají.

Ačkoli jsou zvláštnosti přenosu nejlépe patrné v psychoanalýze, studium přenosu a jeho terapeutické využití je důležité v jakékoli psychoterapii. Ve skupinové terapii se může navíc sledovat ve vztahu pacientů vzájemně. Přenosy - tedy užívání schémat rolí - jsou nedělitelnou součástí všedního života, a přece často unikají naší pozornosti. Budeme-li, například, analyzovat sny a fantazie mužského pacienta, možná, že zjistíme, že jeho vztah k dceři je ovlivněn schématem sestry a schématem matky. Nebo je-li matka žárlivá na svou dceru, můžeme objevit, že její žárlivost je částečně výsledkem přenosu z její sestry. Jak doložil H. E. Richter (1971), rodič může na své dítě přenášet 1. z jednoho ze svých rodičů; 2. ze sourozence; 3. z manželského partnera; 4. kombinace těchto rolí.

Sociálně-psychologický pojem *předepsané role* se stane značně složitý, pokusíme-li se přesně určit, kdo danou roli předepsal a očekává její plnění. Rodiče mohou mít vůči svým dětem taková očekávání, že si je nepřiznají ani sami sobě. Například oba rodiče mohou „oficiálně souhlasit“ s rolí dcery. Ale otec může mít o své dceři přenosové fantazie (může ji vidět částečně jako svou sestru, matku či bývalou milenku), které si neuvědomuje a nepřizná. A přece dcera může reagovat na jeho fantazie, komunikované neverbálními náznaky, což pravděpodobně nejen ovlivní její roli dcery, ale také obecně její roli jako ženy. Richter uvádí až groteskní příklad matčina přenosového postoje: matka obviňuje svou jednoletou dceru, že ji naschvál, z čisté zlomyslnosti zlobí, tak, jak to dělávala její vlastní matka. Jak je zřejmé, její schéma matky bylo všudypřítomné.

3.3 PROJEKCE

V rámci skupinového schématu připisujeme naše vlastnosti, přání a tendence jiným lidem, skutečným i fiktivním. Tento jev nazýváme *projekce*; různé skupiny psychoanalytiků také používají pro varianty názvy jako *narcistická projekce* nebo *projektivní identifikace*. Podle Freudovy typizace (aniž bychom nutně přijímali jeho celkové pojetí narcisismu) jedinec má dispozici vidět v jiné osobě

1. sebe sama v přítomnosti;
2. sebe sama v minulosti;
3. sebe sama, jak by chtěl být.

Jak Richter (1971) ukazuje, může to být zejména snadno demonstrováno na rodičovském vztahu k dětem. Čím by si jedinec přál být, se v jeho fantazii stává „ideálním já“. Rodiče tlačí na děti, aby to „ideální já“ realizovaly a staly se tím, čím rodiče chtěli být – třeba, aby děti studovaly, když rodiče nemohli nebo na to byli příliš líní. Ale „být tím, čím by jedinec chtěl být“ může být také realizací něčeho zakázaného; něčeho, co by si jedinec sám netroufl udělat. To může někdy hrát úlohu v dětské delikvenci; rodič v dítěti nevědomky podporuje zakázané tendence, které by se sám neopovážil uskutečnit.

Naše pacientka byla nápadná svým sexuálně provokujícím chováním, a přece její sexuální zábrany pokazily radost jí a jejímu manželovi do té míry, že po šestnáct let neměla sexuální styk ani se svým manželem, ani s nikým jiným. Nad svou dospívající dcerou držela velice

prísny dozor; ve svém barvitém podezírání své dcery na sebe prozrazovala vlastní sexuální fantazie. Dcera, která vyrůstala v takovém ovzduší, otěhotněla v patnácti letech. Pacientka byla zprvu šokována, ale okamžitě reagovala vlastním mimomanželským vztahem: „Když to může mít ona, i tak mladá, tak to můžu mít i já. ”

Někdy se dítě stane *obětním beránkem*, projekcí jedince, který se vzdává něčeho, co je mu cenné - jako úmysl Abrahama obětovat svého syna nebo aspoň obětní zvíře. Myšlenka, že jedincovy hříchy mohou být kompenzovány potrestáním někoho jiného, je součástí mnoha starých náboženství. *Obětní beránek* je pojem, známý z biblického Starého zákona (Leviticus 16,15 a 22; Bible kralická používá výrazu „kozol“, tedy výrazu, který je v tomto smyslu zachován v mnoha jazycích, např. „scapegoat“ v angličtině nebo „kozol odpuštění“ v ruštině): „Zabije také v oběť za hřích kozla toho, kterýž jest lidu... Kozel ten zajisté ponese na sobě všechny nepravosti jejich do země pusté...“ Jak známo, tato myšlenka hraje ústřední úlohu v křesťanském náboženství.

Je třeba rozlišovat mezi funkcí obětního beránka, vyjadřující projekci (matka se cítí vinná a trestá svou dceru, jak tomu bylo v případě naší pacientky, která se v podezírání své dcery vyrovnává se svými vlastními fantaziemi), a mezi funkcí *Otloukánka* („Prügelknabe“, „whipping boy“), kdy za princův prohřešek je potrestán jiný hoch, čili jako u přenosu jde o přesun vztahu z jedné osoby na druhou. Například pacientka žárlí na dceru právě tak, jako žárlila na sestru (tedy přenosová reakce). Přesun agrese existuje též u zvířat. Houser se bojí napadnout protivníka a místo toho syčí na své partnerky.

4 NEVĚDOMÍ

Jak Freud zdůrazňoval, a obecně se souhlasí, vědomé procesy netvoří nepřerušené řetězce (1940). O většině procesů, které probíhají v mozku nevíme, stejně tak jako nevíme o většině procesů, které probíhají na počítači. Také mozek musí být „přívětivý k uživateli“ (user friendly), jinak bychom se v té změti údajů nevyznali, stejně jako bychom se nevyznali v počítači, kdyby k nám nebyl přívětivý“.

Ale Freud měl téměř výhradně co říci k neuvědomělým procesům, které jsou relativně neuvědomělé a to dvojího druhu: *předvědomé* - jen toho času neuvědomělé, ale snadno vybavitelné, a procesy, které nazýval *nevědomé* a které byly podmíněně odstraněny z vědomí, *vytlačeny* (Verdrängung, repression – na rozdíl od vědomého potlačení, suppression) a jež do vědomí možno vrátit jen s námahou a proti odporu. Byly odstraněny, poněvadž se nehodily, vzbuzovaly úzkost, stud nebo pocity viny, tedy jejich vymizení odstranilo nebo spíše snížilo duševní konflikt. Jak dobře vystihl Nietzsche podstatu toho procesu před Freudem: „Já jsem to udělal - říká má paměť. To jsem nemohl udělat - říká má hrdost a zůstává neoblomná. Konečně - paměť povolí.“

5 MORÁLNÍ VĚDOMÍ

V současné době jsou tři hlavní modely morálního chování v psychologii: psychoanalytický, sociálního učení a kognitivně-vývojový (Krebs, 1998). Schematicky, v psychoanalytickém je zdůrazněno zkrocení pudů, odolávání svodu; v modelu sociálního učení (Bandura) osvojování si pravidel, a v kognitivně vývojovém (od Piageta po Kohlberga) je hlavním tématem vývoj vědomí spravedlnosti, zahrnující smlouvy, práva a povinnosti. Když Kohlbergův test ukázal vyšší morální cítění u mužského pohlaví, Gilliganová (1992), demonstrovala závadu testu: v mužském zdůraznění pravidel správnosti a spravedlnosti chybí ženská starost a péče o blaho druhých.

V základu pojetí jak psychoanalytického, tak kognitivně-vývojového je pojem *internalizace*, který zde bude - což už asi nepřekvapí - kritizován a vymýcen. Jak říká Hoffman:

*„Vedoucím pojmem ve většině výzkumu morálního vývoje je internalizace sociálně uznaných zákazů a dovolení. Jedním z odkazů Freuda, a stejně tak Durkheima je předpoklad, nyní všeobecně přijímaný mezi sociálními vědci, že jedinec nejde životem a není provázen základními normami jako něčím, co je uloženo zvnějška násilím, a čemu se on musí podrobit.“

My souhlasíme s touto myšlenkou, ne však s představou internalizace, neboť svou prostorovostí svádí na scesti; lidé zůstávají v naší fantazii v zevním fenomenálním prostoru, nepředstavujeme si je v naší hlavě. Vhodný název je stabilizace. S námi souhlasí Bandura (1969), který kritizuje pojem internalizace:

* „Je nutno se ptát, co je internalizováno v organismu - jestli vůbec něco. Mluvit o internalizaci chování zavádí: když se vzorce reakcí jednou utvoří, je pochybné, že mohou prodělavat jakékoli další „internalizování“.... Ostatně pro řešení hlavních problémů není ani tak důležitá lokalizace chování, ale co jsou řídicí podmínky chování.“ (1969)

Když si děti postupně vyvíjejí svá skupinová schémata, cítí, že jejich chování a dokonce i myšlenky jsou pozorovány, a to i když nikdo jiný není právě přítomen. Všechny tři funkce skupinového schématu - kognitivní mapa, nácvik chování a distribuce imaginárních a anticipovaných odměn a výdajů - hrají zřejmě úlohu v morálním chování. Děti si často vyzkoušejí zakázané chování ve fantazii a potom si nahlas vyhubují, právě tak, jak by to udělali jejich rodiče. Něco podobného je v některých párových snech, jež popisuje psychoanalýza: první sen uspokojuje zakázané přání a druhý sen je trestá. Morální vývoj dětí může být pojímán jako vývoj a stabilizace skupinového schématu, které se postupně stává stále méně závislé na přítomnosti skutečných osob. Je úkolem podrobného výzkumu zjišťovat, v jakém poměru jsou autority komplementární a do jaké míry se nimi jedinec identifikoval. To musí být přenecháno empirickému výzkumu, nikoli jak Freud (1933) s jistotou uzavírá:

*„Sám nejsem spokojen s popisem identifikace; ale postačí, když mně uznáte, že vytvoření nad-já může být popsáno jako úspěšná identifikace s rodičovskou instancí.“ (str. 59)

Kdežto v psychoanalýze je svědomí především patriarchální (Schafer, 1976), model skupinového schématu umožňuje zobrazovat nejen svědomí vycházející od autorit, ale také od souřadných osob, od podřazených a intimních partnerů. Rodiče dobře znají, jak silně mohou reagovat děti strachem a proviněním, vyžadují-li rodiče, aby udělaly něco v rozporu se skupinovými normami svých vrstevníků. Pro školáky je často snadnější snášet hněv učitele než prožívat opovržení a vyloučení ze skupiny svých spolužáků pro porušení solidarity. Model skupinového schématu zobrazuje konflikty morality, jako mezi moralitou otce a moralitou matky nebo mezi morálním tlakem schématu autorit, schémat souřadných, podřazených a schématu erotických partnerů. Někteří jedinci rádi vyhledávají společnost, která těmto tlakům přináší určitou úlevu. Například někteří ženatí muži a vdané ženy se občas rádi setkávají s přáteli stejného pohlaví, aby si ulevili a odpočali od morálního tlaku schématu erotického partnera; je to svým způsobem dovolená od manželské morálky, když už ne v činech, tak alespoň v řečech a vtipech.

Jak je zřejmé, rozdílné druhy svědomí možno vysvětlit sociálními tlaky různých schémat rolí. Právě tato okolnost dává modelu skupinového schématu důležitou výhodu ve srovnání s Freudovým psychoanalytickým modelem, který vidí nadřazenou především jako otcovskou instanci.

6 NEUROTICKÝ KONFLIKT A OBRANNÉ TECHNIKY

Od symptomů pacientů v psychoterapii vedou často stopy zpět k chronickým nevyřešeným morálním konfliktům ve skupinovém schématu. Konflikty před rozhodnutím jsou střetnutí s modely rolí zda čin udělat. Konflikty po činu vyplývají z pocitů viny a pokusů ospravedlnit své činy.

Obranné mechanismy, popsané psychoanalýzou, jako vytěsnění (*Verdrängung*, repression), zde budeme chápat jako *interpersonální děj ve skupinovém schématu*, podobný těm ve skutečných skupinách. Například masivní vytěsnění hysterických pacientů, klam a sebeklam ve vlastním skupinovém schématu, je obdobou lhaní ve skutečné skupině.

Obranné techniky jsou bezpečnostními operacemi; pomáhají ochraňovat sebeúctu a vyhýbat se mučivým konfliktům a pocitům viny. Jsou vytvořeny k oklamání postav skupinového schématu; jinými slovy, jsou to sebeklamné techniky. Sebeklam je často mistrně kombinován s klamáním jiných. Model skupinového schématu poukazuje na podobnosti mezi interpersonálními technikami, kterých jedinec používá ve fantazii, ve svém skupinovém schématu, a interpersonálními technikami, kterých používá se skutečnými lidmi. Ve své práci Mowrer (1964) zdůraznil funkci neurózy jako strategie vyhýbání se pocitům viny. Jeho vysvětlení je pravděpodobně v mnoha případech správné; přiznání viny skupině lidí a uvedení v soulad jedincových akcí s jeho svědomím - (tedy s jeho skupinovým schématem) je v psychoterapii velice mocnou součástí léčby. Ale Mowrer opomíjí případy, ve kterých jsou normy anachronické jako v případech sexuálních inhibicí, založených na dětských normách a přetrvávajících do dospělosti. Souhlasíme s mnohými psychoterapeuty, kteří považují další faktory, zejména strach, za mobilizující obranné techniky. Například Guntrip (1969) nesouhlasí s Mowrerem, že vina je „jádro psychologického utrpení“. Guntrip poukazuje na význam úzkosti a na složitou motivaci patologických pocitů viny.